

Վարդանանց պատերազմի նպատակը, ըստ Նղիշէի, մագերի ցանկութիւնն էր, որ պարսկական կրօնի երկրպագուները շատանան, որ Եզդիկեան պատգաւաւոր հպատակ չունենայ։ — «Անոն մագերի։ Աղբյւր լաւը, աստուածքն... ոչինչ կարտան... բայց եթէ ի մի օրէնս գործուցանող զամենայն ազգս եւ ազնեւ, որ եւ ի տերութիւնս ջուամ, յայնժամ եւ աշխարհն Յունաց հնազանդեալ մտցէ ընդ օրինքը ջովքը... Երբժամ արգելուս եւ փակես զամենեւեան ի հետուսի որ աստուած թեան, կատարեն խորհուրդը կամայ ըրցոյ... Բայց միայն զազմագործ քրիստոնէից բարձ ի միջոյ» (Եղ. էջ 8)։ Եւ արգաթեւ այս խրատի համանշայն Նղիշէն գրում է, որ «Եզդիկեան առեւել ընդ նոսա (իմա) ընդ քրիստոնէայն) զայն ինչ, զոր պաշտօննայնք ամբարշտութեան նորա կրտսեղին» (Եղ. էջ 11)։ Այսպէս մագերի, ըստ Նղիշէի, ներգրծողն էր Եզդիկեան առեւել հրաւիրողին նախադրութիւն ունենալ։ Բայց այդպէս չէ Ղալաթի մէջ. այստեղ Միհրանեսէն է, որ Եզդիկեան հետ առաջին աղակալ խոսում է Հայոց խնդրի մասին եւ նորա կարծիքով՝ կրօնափոխութեան հայոց ծագումն է աւելի հիմնական, քան կրօնական պատճառից։ — Հայոց աշխարհը մեծ է եւ պիտանի. մօտ քաջ ասհմանակից է կայսեր իշխանաւթեան, այլ եւ կործար նայն է Հայոց եւ Յունաց մէջ. եթէ Հայերին արեւապաշտ դարձնելու, ասում է Միհրանեսէն Եզդիկեանի, այնուհետեւ «զգեղ սիրեն է զԱրեւոյ աշխարհս, եւ ի կայսերէ եւ յօրինաց նորա եւ յաշխարհն մերժան հետեանս ի բայց, եւ լինի այնուհետեւ աշխարհս ընդ մեզ սերտ սիրով եւ միասնութեամբ» (Ղալ. էջ 132)։... Եւ եթէ այս այսպէս լինի, միշտ ի խաղաղութեանս եւ յանհաղութեանս կայ թագաւորութիւն Արեւոյ աշխարհիս. ապա եթէ ոչ լինիցի այս այսպէս, կատկածեմ յառաջիկայսմ՝ եւ քաջէ օրում օրինացն են հաստատան, նոյնի եւ ծագաւորութիւն առեւել ցանկան եւ լինի ոչ փոքր ինչ կասած Արեւոյ աշխարհիս յիրացն յայնցանէ» (Ղալ. էջ 134)։ — Սոյն այս միայն է շեշտում նոսա նախարարների ուրացութիւնը նկարագրելու ժամանակ, թէ Եզդիկեանը համարում էր «այն օր լինել անշարժ Տաղատաւթութիւն թագաւորութեան իրենաց կեալ խաղաղութեամբ աներկիւղ տնտեսեալ յամենայն թշնամեաց» (Ղալ. էջ 171)։

Միհրանեսէն իբրեւ Եզդիկեանի յայտնի քաղաքագետի, այս հայեացքը դեպ է Հայոց խնդիրը։ Ստանաւոր տոհմի փայլաւոր դաշագրտին էր Հապտաշ Բ-ի օրերը սկսած (309—880)։ Այդ երկարատեւ քաղաքականութիւնը ծագում էր թէ Հայաստանն եւ թէ Պարսկաստանն աշխարհագրական զբոյրից եւ պատմական պայմաններից, ինչպէս Հայաստան ընկնում էր տարբեր զօրեղ պետութիւնների մէջանցը — Պարսից եւ Յունաց, նոյնպէս Պարսկաստան ընկնում էր երկու զօրեղ՝ եւ միաժամանակ պարսկներին թշնամի՝ ազգերի մէջ — արեւմտաւոր Եւրոպաց, իսկ արեւելքից Հնդկաց մէջ, Բայց ի մասնաւոր բրիտանիայի, սրբազան Պարսկաստանի երկու կողմից եւս յաճախ յարակաւների էր ենթարկուում, այստեղ պէտք է շեշտել իբրեւ ընդհարման մշակաւոր պատճառ՝ Պարսկաստանում

հայաբնակ զբոհումներն իւրեր, որին վերաբերում են թէ 422 թուին եւ թէ 439 թ. այդ երկու ազգերի մէջ կապուած պայմանների նշանաւոր մասը։ Իսկ եթէ ճշմարտ ընդունենք այն ենթադրութիւնը, թէ ինչպէս Դ. Գարսնի, Ե. Գարսնի եւ Զ. Գարսնի թագաւորական տանը միեւնոյն ցեղին պատկանող պահալաւ կամ պարթեւ տոհմից էր (Քնն. Պատմ. Հայոց, Գորադաշեան, Մասն Ա. Պոլսո 1880, էջ 227.) այն ժամանակ Պարսկաստանի վիճակը աւելի զժառարկն էր ներկայանայ։

Այս նեղ դրութիւնից փրկուելու միակ միջոցն էր, Միհրանեսէնի կարծիքով, Եւրոպաց գեղատունեղ ունենալ Հայերին. այն ժամանակ երկրի ամբողջ ղեկավարական ուժը կորսել էր ուղղել Հունաց դէմ (Քուշնար)։ Սակայն Յրքաւս աւելի շուտ էր մտածել Հայ Արշակունիների դահը ապահովել Սասանեան տոհմի կողմից, նա քրիստոնէութիւնով, իբրեւ օղակով կամեցել էր փոխադարձապէս կախման մէջ գնել կայսեր եւ Հայ Արշակունիների շահերը։ Այստեղ քննելու հարց չէ սակայն թէ որքան բնական էր այդ քայլը, — լեզուով, արեւմուտի եւ կրօնով ցեղակից Արիւնիոյց բաժանուիլը եւ արեւմտական մեթաֆիզիկական հաստատելու օտար է եւ օտար շահերով մի ազգի հետ. բայց որ այդ քայլը մի այնքան զօրեղ ընդդիմութիւն էր ստեղծել Ե. Գարսնի, որն դեմ Պարսից գահը հորիւստ էր համարում՝ գիշուել, եթէ կամենում էր «կեալ խաղաղութեամբ աներկիւղ յամենայն թշնամեաց», — այդ Եւրոպացի է։

Այսպէս մեր բոլոր նկատմանքը ամփոփելով տեսնում ենք, որ Վարդանանց պատերազմի պատճառների նկատմամբ Ղալաթի ունի լայն հայեացք, ըստ քաղաքագետ տեսակէտ. իսկ նայն խնդրում Նղիշէի միակողմանի, կրօնական մեկնութիւնը նորա հայեացքների եւ հետեւաւոր պատմութեան թող կողմն է հանդիսանում։ Ղալաթը հաւատարմի է պատմագրելու պրագմատիկական ուղղութեան. նա պատմական երեւոյթը հիմնական պատճառների է վերլուծում եւ՝ «սրտեալ կորագրութիւնը ըստ հրամանի կանոնեալ գիտութեանն, հազաւցել է «բերել պատկառելով սուուգաղաղութիւն անաղաւտա յակնադիմառութեանը լրացող» (Ղալաթ էջ 19.) իսկ Նղիշէն երեւոյթի միայն արտաքինը տեսնելու արտաքինութիւն ունի։

Հայեացքների յայսպիսի տարբերութիւնը երկու պատմիչների մէջ երեւում է նաեւ մագերի եւ եպիսկոպոսների գործունէութեան խնդրում։ Եզդիկեանի ձեռնարկութեան սկզբին, Ե. Գարսնի պէտք է լինէր. սրբաշնաւ պատերազմի նախապատառը, ըստ Նղիշէի, կրօնական յառաջդիմութիւնը համարելուց յետոյ, բնական է, որ կրօնական գաւառն էլ մեծ տեղ պէտք է յատկացուէր։

Ն 439 թուին կապուած գաղթի մասին յայտնի է նաեւ իսկ Նղիշէից (էջ 8). իսկ 422 թուին Ղալաթի (417—437) ժամանակ եղած նշանաւոր պատերազմի եւ պայմանների մասին մեր կարգացել ենք միայն Սիկեանի ընդարձակ պատմութեան ձեռագիրը Նիմանի ժամանակագրութեամբ (2-րդ. Թի. 1682, իսկ ըստ ցուցակի տալք. Ի 1863 թի. 1640, էջ 365թ.) Սա այն պատմութեան ձեռագիրն է, որ «Եւրոպայի յայտարարութիւնների համայն, դեռ ապագրուում է էլիմանք. ապագանում» 1893 թուից հասած

և բնդ՝ Տափառահլը բոտ Ղազարի: Եւ արգարեւ,
հիշելով որ բոտ Նեղիշի մանչերը Բաղվերի մօտ
Տրք՝ Տափառահլի եւ Երզնկիցի գեր եւ կատարում,
նշնպէս եւ եպիսկոպոսները ներգործող գեր են
կատարում՝ նախարարներն մօտ, եւ բնդ՝ Տափառահլ
հիշելով որ բոտ Ղազարի Բաղվերած ու իւր քաղա-
քաւազէտ Միհրնեսը՝ ինչ են ներգործող գեր կատա-
րում՝ Հայկերն արած առաջարկութեան մէջ, նշնպ-
պէս եւ Հայոց նախարարներն են Տափառահլում
այդ առաջարկութեան պատահաբանելու մէջ: Այս-
պէս՝ Բաղվերը Ղազարի Տափառահլի՝ հրօշոյտով
հիշելով գաղանթը գրելէ, որը ուղարկեց իւր հրօ-
շոյտի գաղանթի հետ Հայկերին, եւ նախարարները հրօ-
շոյտով են եղեկեղաններէն Ժողովուրդ հրդարարտունի
պատահաբանելու Տափառ. (Ղազար էջ 135 եւ 138.)
Իսկ մանչերը եւ եպիսկոպոսները միայն հրաման կա-
տարարողներ են Տափառահլում: Բայց Երզնկէ՝ առա-
ջըղ եղով՝ մօտեցն է հրօշոյտով թփառաւորն — կատա-
րեւս: զոր գաղանթներ, արտ, խաղաղ, քան, զաղանթ-
քրիստոնէից բարձր ի միջոյն, — եւ թաղաւորին
Տափառ եւ թաւում այդ խոշորագըր. նշնպէս
Հայկերներն պատահաբանում են նախարարներ իմ-
ասարեն եպիսկոպոսները, եւ այդ ինչը բոտ՝ նախա-
րարները միայն՝ Տափառահլի, են ապել: (Երզնկէ
էջ 9 եւ 22):

Եղելէի, այս տրամադրութեամբ — Եպիսկոպոսներին մեծ տեղ տալով — պիտի բացառուեն նաեւ. ւ. 449 թուի ժողովաններից միայն եպիսկոպոսների ցուցակն ժամեւելը, իսկ նախարարների ցուցակի բացակայութիւնը. եւ ք. նախարարները պատասխանատուութեամբ պիտի նամակը Յովսէփ Եպիսկոպոսի անունով դրուկապէսնելը:

(Հ-Դ-Լ-Գ-Բ) ԳՐԻԳ. ՏԵՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

ԱՐԳԱՐԱՆԻ ԶՐԱՅՈՂ ՄԱՂՍԷՍ ԽՍՐԵՆԱՅԻՈՅ
ԳՆՏՄԱՆԹԵՆՆ ՄԷՅ

($\frac{1}{2} - \frac{1}{2} = 0$)

R.

Հերոսական (Զառոսական) գիրքը:

Իշխանությունները գլխին վերք՝ Սահարայի մահճի յիշելին հոգը, Մոսկու խորհրդի բնադիրն այս հետեւեալ խօսքն ունի․
 «Դէռե՛հայդդ որդի Ագապոսայ որդի գրեց զամենին գրեք, որ ինչ յառաջ Աբգարուն էս Կանոնը, եւ երբ իրե՛սն յերեք սխալ չըմբռնուեալն նշանակութիւնն երբեք սխալ չըմբռնուեալն

[illegible]

ցաւ, ցոյց կու տայ նոր ազգիւր մը՝ որմէ Կ. Խոս-
րենացի կը յայտնէ թէ Աբգարու եւ Սանատրկոյ
Քուր պատմութիւնն առած ըլլայ։ Եղեմիայի
գիւհներէն կու գայ, բայց այլ եւս Յուլիոս
Ափրիկանոսի՝ պոռն փոխանական է Լեւոսընա,
Սիւրանակութիւնը չ'ըլլար։

Լեւորեւնա երկայն աստեղ անձանօթ անձ
մը ճնշացած է։ 1731ին՝ Հայոց Պատմութեւ ա-
ռաջին թարգմանիչներն ու մեկնիչները՝ Վու-
լքան է ե. գերդզ Հովհստը՝ եղբայրը, Տրպազ-
ուական բաղձախօք կը յայտենէին այնպիսի մատե-
նագրի մը վրայոյ՝ որուն վկայութիւնը կրնար
այնպիսի մեծ կարեւորութիւն ունենալ, աւելի
սոցեկոսութիւններ ստանալու։ Վ. Լանգլուս
1867ին Տրապազական «Ժողովածոյք Հայ
պատմագրաց» (*Collection des historiens de*
l'Arménie) երկին առաջին Տատորին մէջ դեռ
կ'ըսէ թէ Լեւորեւնա «մատենագիր մ'էն է,
որուն գիրքը կորսուած է, եւ որմէ Մ. Խորե-
նացի՝ Աբգարու եւ Սանատրիկոյ թագաւորու-
թեանց վերաբերեալ քանի մը գլուխներ փոխ
առած է»։ Սակայն նորէն Տատորին մէջ՝ քանի
որ Տարիկ եւ ի եղբոր կը Տրապազական («Լե-
ւորեւնա Եղեմնացի», անուամբ՝ «Աբգարու և
Թագաւորութեան պատմութեան մը, Պարտիկ խո-
տելումն Դատմագրութեան միջև և անորոյ յետեւին
վայել տալիս անոր ընդհանրապէս Ե. Ռ. Էմիլի
իննամօք։ Այս յիշատակարանին առջեւը Լանգ-
լուսյի կողմանէ՝ ըստ բաւական խառնակ նե-
րատեալ կ'ըսեն մը լայ, ին վերապահութիւններով
եւ ենթադրութիւններով, ուր Տրապազական
իւր մեծապէս նեղ խնարը կը մատենէ։ Համա-
ռօտ ըսելով, եթէ ըստ իւր կարծեաց այս գործին
քանի մը մասերը կրնային գրուած ըլլալ Լեւորե-
նայէն՝ որ առաջին գործած Բէլ Աբգարու եւ Սա-
նատրիկոյ պատմութիւնը գրած է, ընդհարկեալ
մասերը դուրս հանելով՝ այս գործն կրնած էր
մեծապէս փոփոխութիւններ, «որքան Մ. Խորեն-
նացւոյ եւ կայսերական մատենադարանին Վկայա-
բանութեան ընդարկներն իրարու համամատելով՝
շատ դժուար կրնային ծանցուիլ»։ Վենետիկի
գլխաւոր Միջին ժամանակներն մը՝ Հ. Պարունեան, մա-
տենադարանին հայ ձեռագրացցուցիկ կազմելու
պաշտօնն ունենալով՝ քանի մը տարի յաւաք

¹ Utinam de hoc scriptore plura sciremus, ex
ejus fide atque autoritate historia Abgari pendet.
Երանի իմ այս պատմագրին վայսէ՛ր քրոն չառաքա-
յալ թէնէն եւ Տփղիս թէնէն կախու՛մ ունի Երզրայր պատ-
մալ թէնէն, շատ բաւ գինեակեցե՛ր: (Mosis Chorenensis Hi-
storiae armeniacae libri III, էջ 146.)

6 խողով. Հայ Պատմագրաց, էջ՝ 813—831. Դժբախտաբար թարգմանել, թիւը թերակատար է: